Шолом Алейхем

ТРИ ВДОВИ

Розповідь старого парубка-мізантропа

I. ВДОВА НОМЕР ОДИН

Ой помиляєтесь, пане мій. Не всі старі діви нещасні, — не всі старі парубки-егоїсти. Сидячи тут у кабінеті з цигаркою в зубах і з книжкою в руках, вам здається, що знаєте геть-чисто все, проникли глибоко в людську душу і вже розв'язали всі проблеми. А до того ще, коли вам пощастило і ви собі винайшли глибокодумне слово "психологія" — пс! Хто з вами може рівнятися! Така річ — пси-хо-логія!.. Знаєте, що означає психологія? Це — петрушка. Вона має гарний вигляд, приємний запах, і коли посипати нею страву, буде дуже смачно. Але спробуйте жувати петрушку! Не хочете? То чого ж ви мені торочите про психологію? Коли кортить знати справжню психологію, сідайте і вислухайте уважно, що вам розповідають, — лише тоді зможете висловити свою думку, звідки береться лихо і де прихований егоїзм.

Ось я старий парубок і старим парубком помру. Чому? О! Бачите, якщо ви питаєте-чому і хочете мене вислухати, то це справжня психологія! Головне те, щоб ви мене не перебивали різними запитаннями — як, і що, і коли — я не люблю, коли мене перебивають на слові. Я трохи, це ви знаєте, примхливий споконвіку, а останнім часом у мене ще розгулялися нерви. Я не божевільний, крий боже, не лякайтеся! Божевілля пасує вам: ви маєте дружину. А мені не можна Я мушу маги ясну голову. Я мушу бути здоровий. З цим ви теж погодитесь. Одним словом, запитань мені не ставте. Коли я вам усе розповім і щось буде вам незрозуміле, тоді можете на мене нарікати. Ну, все? Тоді сідайте отут на

моє місце, а я сяду, вибачайте, у вашу гойдалку. Я теж люблю, щоб було м'яко і зручно. До речі, для вас буде тут краще, не заснете...

Отже, переходжу одразу до діла. Я не люблю передмов, зайвих слів. Звуть її Пая, а прозивали "молода вдова". Чому? От починається — чому! Як ви не розумієте? Її звали "молодою вдовою" тому, що вона була молода і вдова. Уявіть собі, я був молодший від неї. Наскільки молодший? Що вам до того? Кажу — молодший, значить, молодший. Одно слово, знайшлися люди з довгими язиками, які казали: оскільки я парубок, а вона молода вдова... Розумієте?.. Дехто мене навіть поздоровляв, зичив, щоб це було в щасливий час. Можете мені повірити, а коли не хочете мені вірити — я не помру з досади. Мені не треба перед вами вихвалятися. Я був для неї така ж пара, як ви для мене пара. Нічого, просто добрі приятелі, любилися. Та й ще тут дивного? Я ще був знайомий з її чоловіком. Не тільки знайомий, а навіть приятель. Тобто я вам не скажу, що ми були друзями, я кажу, що ми приятелювали. Це дві зовсім різні речі: можна приятелювати і не бути друзями і, навпаки, можна бути найщирішими друзями і не приятелювати. Так я думаю. Вашою думкою я не цікавлюся!

Ми з її чоловіком добре приятелювали, грали в преферанс, інколи у шахи. Кажуть, що я знаменитий шахіст. Я не вихваляюсь перед вами! Можливо, що є шахісти кращі за мене. Я вам кажу тільки те, що інші кажуть... Був він, чоловік її, молодий, здібний, освічений, добре освічений, хоча й автодидакт, самотужки дійшов усього — без гімназій, без університетів, без дипломів. Я вам ламаного гроша не дам за всі дипломи. Що? Не хочете? Як собі хочете. Я не люблю переспорювати інших! І багатий він був, дуже багатий. Хоч не знаю, кого ви вважаєте багатим. У нас, коли хто має свій будинок, своє господарство, свій фаетончик, щоб виїжджати до міста, а крім того — гарні діла, його вважають багатим. Ми не робимо шелесту! Шарварку! Не заносимся високо! Ми посуваємося ступою. Отже, він мав діла і добре жив. Було дуже приємно до них заходити. Коли б ви не прийшли, вас охоче приймуть. Не так, як у інших, що коли вперше приходите, вони не знають, де вас посадити. Удруге — вже трохи холодніше. Утретє вас

приймають так холодно, що ви застуджуєтесь... Нічого всміхатись: я цим не натякаю, боронь боже, на знайомих... Зайдете туди, вас не відпустять, не нагодувавши і не напоївши, і поводяться з вами, як із рідним. Чого вам більше? Коли відривався, пробачте, ґудзик від жилетки, його пришивали тієї ж хвилини! Смієтесь? Вам це видається дурницею. Що таке ґудзик? Ґудзик, любий друже, для нашого брата, холостяка, це — велике діло! Ціла подія! Через ґудзик трапилася одного разу погана історія. Парубок прийшов на оглядини до дівчини, а там, регочучи, йому сказали, що в нього немає ґудзика. Він повернувся додому і повісився... Але я на цьому не спиняюся, не люблю плутати одне з одним... Жили вони між собою, цей чоловік і жінка, справді, мов ті голубки. Шанували одне одного куди більше, ніж багато теперішніх дуже поважних людей. Я цим, крий боже, ні на кого не натякаю. А якщо ви іншої думки, це теж мене не обходить... Я продовжую розповідь.

Одного разу Паїн чоловік Пиня — так його звали, — приїхав додому, зліг на п'ять днів, а на шостий день немає Пині! Що? Як? Не питайте! Карбункул був у нього в горлі, його треба було різати — і не різали. Чому? Тому, що на світі є лікарі! Двох лікарів привіз я до нього, і вони почали сперечатися між собою: цей каже різати, а цей каже не різати! Тимчасом хворий помер. А що ви думаєте? Можете пишатися вашими лікарями. Якби я перерахував вам людей, яких вони відпровадили на той світ, ви б волосся на собі рвали! Мою рідну сестру вони отруїли! Як, думаєте, отруїли? Взяли і дали їй отруту? Я не божевільний і не буду вам розказувати байки! Отруїли — це означає — дали не те, що слід. Якби вони їй давали вчасно хінін, вона, можливо, вижила б... Не турбуйтеся, я знаю, на чому зупинився. Отже, ми втратили мого друга Пиню. Ну що ж, описати вам, який це був для мене удар? Брата, батька так не жаль! Легко сказати — Пиня! Просто частину мого життя він з собою забрав. Таке горе, такий жаль! А сльози вдови, що залишилася з маленькою дитиною на руках! Розочка, золото — не дитина, єдина втіха наша. Якби не Розочка, не знаю, чи ми пережили б, — і Пая, і я! Я не якась баба, і не рідна мати Розочці, щоб сісти тут перед вами вихваляти її. Але коли кажу вам, що це була чудова дитина — можете мені повірити на слово! То була картинка, копія двох дуже вродливих людей. Не знаю, хто з них обох був

кращий — він чи вона. Пиня був гарний, Пая була чарівна. Очі дитина успадкувала від батька — у Пині були сині очі. Любили ми дитину обоє, але не знаю, хто з нас любив більше:

вона чи я? Скажете, це неможливо-вона мати, а я чужий. Це не доказ. Ви повинні заглянути трохи глибше: моя прихильність до цієї родини, уболівання за вдову і любов до безневинної сирітки, принадність дитини і те, що сам я одинокий, як дерево, — все це, коли ви зберете докупи, дасть те, що ви звете психологією. Не петрушка, а чиста, справжня психологія.

А може, скажете, це тому, що я любив її матір? Не відрікаюсь, я її дуже любив. Знаєте, як любив? Просто вмирав за нею, божеволів від кохання! Але щоб вона здогадалася-дзуськи! Цілі ночі я не спав, лежав і думав: як їй освідчитись? Підводився вранці з наміром піти й сказати їй: "Знаєте, Пайо, так і так, а далі-як хочете". А як прийду — бракує слів! Скажете, що я боягуз? Кажіть собі, що хочете, мене цє не обходить. Але ви трохи глибше продумайте становище — Пиня був мій справжній друг, я його любив більш, як рідного брата Ви, може, спитаєте: "А Пая? Ви ж допіру сказали, що вмираєте за нею?" На це я вам відповім: "Саме тому, що я люблю її, що вмираю за нею, що божеволію від кохання, саме тому не можу!" Але боюся, що ви мене не зрозумієте. Якби я вам сказав — психологія, ви б зрозуміли, а коли вам розказують від щирого серця те, що без фокусів, — воно здається чудним. Та мені байдуже Думайте собі, як хочете. Я роблю своє, розповідаю далі.

Дитина зростала. Це тільки говориться так — "зростала". Дитина росте, дерево росте, і редька теж росте. Зростання буває різне. Поки побачиш, що дитина сидить, стоїть, ходить, бігає, говорить! А коли вона вже сидить, стоїть, ходить, бігає, говорить, — то це, думаєте, все? Не хочу перераховувати вам: віспа, кір, зубки і так далі. Я не баба і такими дурницями не буду вам морочити голову. І дотепів дитини я вам теж не розповідатиму. Вона росла, і виросла, і розцвіла — "як ніжна троянда", сказав би я, якби хотів висловлюватися мовою ваших романістів, що знаються на розцвітанні троянди так само, як турок знається на наших

молитвах. Великі мастаки сидіти, простягши ноги до вогню, і описувати природу, зелений ліс, шумливе море, піщані береги, позаторішній сніг і вчорашнє сонце! Терпіти не можу їх з оцими їхніми описами, що аж верне від них! Я їх не читаю! Коли беру книгу і помічаю, що сонце сяяло, місяць прогулювався, повітря було запашне, пташки щебетали, я шпурляю книжку об землю! Смієтесь? Кажете, що я божевільний? Нехай божевільний! Але більше нічого?..

Отже, вона виросла, оця Роза, і її виховали як слід, як личить у такому інтелігентному домі. Трохи доглядала сама мати за її освітою, а трохи пильнував я, і не трохи, а багато, можна сказати, весь свій час я віддавав дитині, дбав, щоб дитина мала найкращих учителів, щоб дитина не спізнювалась до гімназії, щоб дитина грала на піаніно, щоб дитина йшла танцювати, — скрізь був я, тільки я. А то хто ж? І вдовині діла так само вів я! А то її пустили б з торбою наші людці. У неї і так чимало забрали... Я сам з ними мало зустрічався у справах. Ви ж знаєте, я собі маю свої будинки, крамниці, що дають мені великий прибуток, і все. Проте і я зазнаю багато горя щороку, коли доводиться складати контракти, ремонтувати будинки, збирати квартирну плату...

Отже, на чому ми спинились? Скоро тільки мій Пиня помер, і Пая лишилася вдовою, одразу ж до неї кинулись оті гарні людці, добродійники, радники і почали розбирати у неї майно, хотіли за своїм звичаєм забрати в неї останню сорочку. Тут я вчасно нагодився: "Дітоньки — зась!" І всі справи взяв у свої руки. Вона навіть хотіла, щоб я пристав у компаньйони, але я сказав: "Ні! Я моїх будинків не продам і голови собі не запаморочу". А вона каже: "Необов'язково продавати будинки, можете бути так компаньйоном". Як ви гадаєте, що я відповів на це? Я відповів, щоб мені такого більше не пропонували, бо це мене дратує. "Він, мир йому, не заслужив, — сказав я, — щоб я брав винагороду за мої труди, і за час, що витрачаю, мені грошей не треба. У мене досить вільного часу, хоч бийся головою об стінку". Так сказав я вдові, а вона мовчить. Опустила очі — і пі мур-мур! Якщо ви розумієтесь на делікатних справах, то здогадуєтесь, на що я цими словами натякав... Спитаєте, чому я не сказав їй більш виразно? Ніколи не запитуйте-чому!

Мабуть, не випадало. Я можу вас тільки запевнити, що це було так легко, як от закурити цю цигарку. Якби я сказав їй одне слово, були б заручини. Але я починав розмірковувати: "Ну, а Пиня!.. Адже ми з ним були такими добрими друзями!" Я знаю, що ви хочете сказати. Ви хочете сказати, що, певно, між нами не було такого палкого кохання, щоб не можна було стриматись. Ви дуже помиляєтесь. Що я вмирав за нею — я вам уже казав. А вона за мною? Про це не хочу розводитись, бо ви ще подумаєте... Але мені байдуже, що ви подумаєте, ви краще накажіть, щоб подали чай, бо мені вже пересохло в горлі.

Отже, мій любий пане, на чому ми зупинились, пам'ятаєте? На справах. Ну й справи! Я їх не забуду, поки мого віку! Мало сказати-експлуатували, в дурні пошили! Не радійте, не мене — її! Мене в дурні не пошиють. Знаєте чому? Бо я цього не дозволю. Але що з того, чи дозволю, чи не дозволю, коли маєш справи з шахраями, крутіями, бандитами, які обдурять кого завгодно? Вони одно заповзялися: забрати у нас все до крихти. Будьте певні, в мене не так скоро беруть гроші. Вони, уявіть собі, добре намучились, чорти їх батькові, кров'ю харкали, поки вимантачили, висмоктали у нас — хочете знати скільки? Стільки, скільки можна було! Спитаєте, як я допустив? Я б хотів бачити, як ви, такий розумний, викрутилися б від цих бандитів! А може, ви це зробили б краще. Дуже можливо. Я з вами не сперечатимусь. Єдине, що про мене можуть сказати, що я не купець. Теж мені клопіт! Аби не бандит! Гадаєте, може, що це мені мало крові коштувало? Але мені нічого перед вами вихвалятися. Я вам хочу тільки розповісти, як усе в нас переплелося, усе вело до того, щоб вдова не залишалася вдовою, а я не залишився старим парубком. Одне тільки слово, не більше як однісіньке слово мав я сказати — і я його не сказав! Чому я його не сказав? То ж то й воно, у цьому вся притичина! Отут тільки починається справжня психологія! Новий розділ, що зветься "Роза"... Ви тільки слухайте уважно та не пропустіть ні слова, бо це не вигаданий роман, розумієте ви мене. Це — факти, животрепетні, взяті просто з серця!..

Не знаю, це, мабуть, властиве кожній матері: коли вона бачить, що дитина н виросла з коротеньких платтячок, їй так і кортить швидше

засватати свою дочку. Вона щаслива, коли бачить, що молоді люди крутяться навколо її дочки. Кожен парубок для неї суджений. Ну, а може, цей парубок нікчема, шахрай, картяр, біс батька зна-що. Це її не цікавить! Уявіть собі, що вітрогони чи шахраї до нас не ходили, бо Роза була не з тих, що знайомляться з першим-ліпшим танцюристом, який вміє добре вихилятися, вигинати руку калачиком, шаркати ніжкою і робити реверансики, неначе справжній офіцер. Це, по-перше. А по-друге, де я? Я хіба дозволю, щоб який-небудь пустомолот доторкнувся чи навіть наблизився на три кроки до Рози? Я б йому, здаєгься, спершу всі кістки потрощив! На порох розтер би його! Я одного разу був з нею на балу в клубі, серед самих аристократів, отих, яких ви звете буржуазією... Підійшов до нас один "красунчик", вигнув лікоть кренделиком, нахилив голівоньку трохи набік, шаркнув ніжкою, усмішка з самого меду розляглася на його личку, і вискливим дівочим голосом сказав... Чорти його батька знають, що він там сказав. Танцювати запросив. Ну, ну, я йому дав танці! Він мене пам'ятатиме. Ми потім добре посміялися з цього бідолашного кавалера! Відтоді всі юнаки знали, що коли хочуть познайомитися з Розою, треба спершу вдатися до мене, пройти деякий іспит і лише потім забиратися геть. Вони мене прозвали "Цербером", собакою значить, який лежить при вході до раю. Овва, хай прозивають! Знаєте, хто на мене гнівався? Мати! "Я віднаджую, — казала вона, — людей від хати". — "Яких людей? — питаю. —Це собаки, а не люди!" Один раз, два рази, три рази, поки дійшлося до катастрофи. Може, гадаєте, ми посварилися? Ви таки розумний, але цього разу помилились! Ніж угадувати, слухайте краще, що вам розповідають.

Прийшов я одного разу до моєї вдови і застаю гостя, якогось молодого чоловіка років двадцяти чи тридцяти. Є такі молоді люди, що ви ніяк не вгадаєте, скільки йому років. Цей молодий чоловік, не хочу брехати, був симпатичний, як іноді бувають люди, сповнені симпатії, з приємним обличчям, з добрими очима. Нічого не скажеш проти нього. Цей хлопець сподобався мені з першого погляду — знаєте чому? Тому, що я терпіти не можу солодких людців з цукерковими личками, з медовими посмішками. Дивитися гидко на оці бридкі душиці, які дружньо заглядають вам в очі і притакують кожному вашому слову і згоджуються

з вами, що у липні випадає сніг, а як хочете довести, що риба зростає на вишні, то й на це вони охоче пристануть... Коли зустріну таку істоту, мені дуже хочеться вимазати її медом, і нехай бджоли мають чим ласувати... Хочете знати, як звали того молодого чоловіка? Навіщо це вам? Припустімо, що його звали Шапіро. Задоволені? Був він бухгалтером на горілчаному заводі, та й не тільки бухгалтером, а справжнім хазяїном. Він у ділі розпоряджався більше за хазяїна, бо хазяїн, який не довіряє своїм службовцям, не вартий бути хазяїном... Можете мати з цього приводу іншу думку — мене це не обходить!

Отже, прошу вас, мене знайомлять з молодим чоловіком, на ймення Шапіро, який є бухгалтером, і хазяїном, і чесною людиною, і в шахи грає знамените, тобто грає не гірше від мене. Можете навіть думати, що краще. Я ж вам не казав, що маю себе за шахіста... А тепер будьте пророком і здогадайтесь, що тут зав'яжеться роман, та ще й який роман! Страшенний роман! А я був таким йолопом і не зрозумів цього з першого погляду! Уявіть собі, я сам, власними руками, підкладав дрова у вогонь, хвалив молодого чоловіка на всі заставки! Хай вони заваляться, всі шахи, і згоріли б усі шахісти цілого світу! Я грав з ним у шахи, а він мав інше на думці. Я взяв у нього "королеву", а він забрав у мене Розу. Я йому дав мат за десять ходів, а він мені дав мат у три ходи, бо на четвертий хід, тобто коли він прийшов у четвертий раз, моя вдова покликала мене набік і з чудним вогником в очах переказала мені радісну звістку, що все гаразд, будуть заручини, Розочка стає нареченою цього Шапіро, а вона на сьомому небі, і мазл-тов вам, і мені, і нам обом!..

Що зі мною сталося, коли я почув цю радісну звістку, не буду вам розповідати. Ви скажете, що я розбійник, скажений, божевільний. Вона, вдова, значить, сказала те саме. Спершу вона сміялася, потім розкричалась на мене і кінчилося все сльозами, істерикою — справжній конфлікт! Прорвало, розумієте чиряк, і між нами відбулася гостра сутичка. Ми не шанували одне одною і обоє за півгодини висловили стільки правди, скільки не висловлювали за всі двадцять років нашого знайомства! Я їй цілком одверто заявив, що вона — мій кат, що вона мене зарізала без ножа, забрала в мене мою єдину втіху, вирвала мою

душу, Розу, і віддала іншому. На це вона мені відповіла, що коли хтось із нас обох-кат, то це я, а не хто інший, і якщо хтось із нас обох виривав у іншого душу — то це зробив я з її душею, і не одразу, а помалу, протягом понад вісімнадцяти років!.. Що воно означає — мені не доводиться вам пояснити, це навіть дурень зрозуміє. Дещо я їй на це сказав, я теж не зобов'язаний вам розповідати. Можу вам тільки сказати, що я поводився з нею тоді не як джентльмен, тобто, правду кажучи, грубо, навіть дуже грубо! Я схопив шапку, грюкнув дверима і вискочив з хати, як справжнісінький божевільний, давши собі слово, що моя нога більше не переступить цей поріг, поки мого віку!.. Ну, як ви гадаєте? Ви ж трохи філософ. Що скаже на це ваша психологія? Що мені треба було далі робити? Побігти топитися? Чи купити револьвер? Чи десь повіситись на груші? Що я не втопився, не застрілився і не повісився — це ви, хвалити бога, бачите самі. А що було далі — я собі дозволю відповісти іншим разом. Вража сила вас не візьме, коли ви трохи почекаєте. Треба піти до моїх удів. Вони чекають на мене з обідом.

II. ВДОВА НОМЕР ДВА

Чому я примусив вас так довго ждати? Тому, що я так хотів. Як я щось розповідаю, то роблю це тільки тоді, коли мені, а не вам, хочеться... А що вам хочеться — це видно. Кожен ласий на оповідання, а до того ще й на гарне. Бо чим, наприклад, мені погано, коли я сиджу собі по обіді в своєму кріслі, у своїй кімнаті, з цигаркою в зубах, а ви надриваєтесь розказуючи? А те, що оповідачеві це, можливо, коштує багато крові — вам байдуже. Аби тільки вам розповіли гарну історію! Я не вас маю на увазі, не лякайтеся! Ви тільки слухайте уважно, що вам розповідають. І хоч те, що я зараз оповідаю, цілком окрема річ, яка нічим не зв'язана з моїм попереднім оповіданням, проте я б хотів, щоб ви не забували того, що я вам розповів, бо деякий стосунок воно все-таки має, і не деякий, а чималий стосунок. А може, ви дещо забули, то я вам нагадаю. У трьох словах повторю попереднє оповідання і подам вам його короткий зміст, як то кажуть, стоячи на одній нозі...

У мене був товариш Пиня, а в нього була жінка Пая, і вони обоє мали дитину Розу Мій товариш помер, а Пая лишилась молодою вдовою. Я був ухожий до неї, як друг, секретар і брат її, а крім того, я безтямно кохав її. Але сказати їй у мене не ставало мужності. І отак проминули найкращі роки. Дочка підросла, розцвіла, а я розгубився, цілком розгубився! Принесла тоді лиха година парубка, бухгалтера Шапіро, який грає непогано в шахи, і Роза закохалася в нього. Гнів мій окошився на матері, я посварився з нею, грюкнув дверима і зарікся, що ноги моєї не буде там, поки житиму! Тепер ви задоволені?

Я розумію, що вас цікавить тільки одна річ: чи я додержав слова, чи ні? Ну, ви ж трохи, як воно зветься, психолог? Будь ласка, скажіть ви: треба було мені додержувати слова чи ні? Ага, мовчите? А чому? Тому, що не знаєте!.. Отож слухайте, що було далі.

Цілу ніч я блукав по місту, як справді божевільний, виміряв разів зо три всі вулиці вздовж і впоперек, прийшов додому, коли вже розвиднялося, переглянув усі мої папери, багато з них пошматував, бо терпіти не можу старих паперів, запакував речі, написав листи до кількох знайомих, друзів, — родичів, хвалити бога, не маю, самотній, як палець, — і залишив розпорядження щодо своїх будинків і крамниць. Покінчивши з цим усім, я сів на ліжко, охопив голову руками і думав-думав, думав-думав, аж поки настав день. Тоді я вмився як слід, одягнувся і пішов до моєї вдови, подзвонив, зайшов, наказав подати кофе, поки моя вдова прокинеться. Вдова моя встала, побачила мене і на мить скам'яніла, очі у неї трохи припухли, обличчя було бліде. Певно, вона теж не спала цілу ніч... Перше, що я їй сказав, були три лічені слова:

— Що робить Роза?

На ці слова, звичайно, заходить сама Роза. Гарна, як зоря, ясна, як сонце, і добра, як сам бог. Побачивши мене, вона трошки зашарілась, потім підійшла до мене, погладила мене ручкою по голові, від лоба вгору, як гладять малу дитину, глянула мені в очі і засміялася. Саме як, думаєте, засміялась? Боронь боже, не так, щоб образити, а тільки, щоб і

ви теж почали сміятися і щоб усі — навіть стіни-сміялися! Так, мій любий паночку-серце, отаку силу має в собі оця Роза і по сьогодні! Я за її сміх ще й тепер віддам усе, що маю. Погано тільки, що тепер вона вже більше не сміється. Вона, бідненька, прибита горем, лишенько мені, їй не до сміху! Але я не люблю, коли поспішають. Я люблю, щоб у кожній справі, яку розпочинаю, все йшло по порядку. Отже, по порядку.

Знаєте, що таке видати заміж дочку? Не знаєте? Краще вам і не знати! Я цього покуштував, і добре покуштував, хоч і віддаючи чужу дочку, але все-таки покуштував. Пам'ятатиму це довго-довго. Що я мав робити, скажіть, будь ласка, коли моя вдова, Пая, значить, звикла, щоб їй приносили до хати все готове? І хто ж цьому винен, як не я сам? Я сам їх привчив, і матір, і дочку, що коли потрібно що-небудь у хаті, слід сказати мені — і нехай світ западеться, але воно мусить бути в хаті, і не пізніше як за дві години! Треба грошей — до мене. Лікаря — до мене. Куховарку найняти — до мене. Учителя танців — до мене. Убрання, взуття, перо, клямку, кравця, різника — все до мене. До мене і тільки до мене! Думаєте, що я їм не казав: "Що з вас буде? Ганчірка, лемішка буде з вас!" Отак я їм докоряю, а вони сміються. Все їм смішки! Ціле життя — смішки. Є такі люди на світі. Небагато, але є. І кого це спіткало? — Мене! Хто мусить няньчитись з чужими дітьми? Я! Хто мусить поневірятися через чуже лихо? —Я! Хто має танцювати на чужому весіллі? —Я! Хто повинен плакати над чужими могилами? —Я! Спитаєте: хто мене примушує? На це я вам відповім ось що: хто примушує вас кидатись у вогонь рятувати чужу дитину? Хто примушує вас стрибати в воду, коли хтось потопає? Хто примушує вас кривитись, коли комусь іншому болить? Ви мені скажете, що ви не кидаєтесь, і не стрибаєте, і не кривитесь? Тоді ви — лютий звір! Я не лютий звір, я — людина. Не удаю з себе ідеаліста. Я — проста, звичайна людина, а до того ще старий парубок, хоч ваша "психологія" каже, що старі парубки-егоїсти. А може, і це теж свого роду егоїзм? Що? Не любите, кажете, філософії? Я теж ненавиджу її!

Отже, треба видати заміж дочку моєї вдови, Розу, і треба заступати свата. Хіба є інший вихід? Вам зрозуміло, оскільки ви мене вже трохи знаєте з моїми примхами, як я це люблю? Від самої назви "сват" мене

верне! Прозивайте мене "лакеєм", звіть мене "слугою", називайте як завгодно, аби тільки не "сватом". А вона, моя вдова значить, якраз задоволена з нового імені, яким її вшанували: "сваха". Коли їй кажуть "свахо", вона аж сяє. "Ось скоро зробитесь тещею!" так кажу їй. Вона розпливається в усмішці: "Дай боже, — каже вона, — щоб я вже швидше дожила до цього!.." Нічого собі теща! Якби ви побачили її на весіллі, коли дочка брала шлюб: картина! Красуня! Сама молодість! Ви б ніколи в світі не сказали, що це дочка з матір'ю. Тільки сестра з сестрою! Я, знаєте, задивився на неї, стоячи поруч з дітьми під шлюбом, і сам собі кажу: "Дурню ти такий! Самотній каменю! Тепер для тебе слушний момент... Скажеш одне слово, один погляд кинеш — і ти вже більше не самотній камінь... Збудуєш собі свій дім... Насадиш свій виноградник... Вступиш у свій рай... Заживеш своїм спокійним життям серед рідних, любих і відданих людей... Викинь з голови Розу!.. Роза не про тебе... Роза годиться тобі в дочки... Не обдурюй себе... Подивись на матір! Скажи їй слово, лютий звіре ти!.. Їй скажи, і нікому іншому! Чого ти їй душу вимотуєш? Хіба не бачиш, як вона дивиться на тебе, яким поглядом?"

Так кажу я сам собі і зустрічаюся з Паїними очима, і вони мені шматують серце — від жалю до неї... Чуєте? Від жалю! Уже не більше, як жалощі.. Раніше, пам'ятаєте, було інше почуття у мене... Тепер лишилися самі жалощі!.. А якщо жалощі, то, може, і мене жаль? А може, навіть більше? І хто їй винен? Чому вона мовчала досі? Чого мовчить зараз? Де це сказано, що я маю право їй сказати, а вона мені-ні?.. Сором, скажете? Людський звичай? Світ так ведеться? Я сміюся з вашого світу! У мене немає різниці: чи то "він" скаже раніше, чи "вона" скаже раніше. Люди однакові! Коли вона мовчить, мовчу і я! Ви це називаєте упертістю? Амбіцією? Божевіллям? Називайте, як хочете! Я ж вам казав уже, що мені це байдуже... Я тільки розповідаю вам про те, що наболіло на серці, і разом з вами хочу проаналізувати, дошукатися, де прихована червоточина. Може, це тому, що ні я, ні Пая ніколи не жили самі для себе хоч би хвилину? Завжди посередині була істота, що забирала увесь наш час, наші думки, наші почуття, наші страждання і насолоди, — все належало іншому, не нам. Для самих себе вільна хвилинка-дзуськи!.. Хай йому грець! Ми обоє ніби спеціально створені були тільки для когось

іншого. Спершу був Пиня. Потім бог дав Розочку. Тепер Всевишній подарував нам нову втіху — зятя. Уявіть собі, що це був якраз чудовий зятьок! Таких зятів може собі зичити кожний. Ви знаєте дуже добре, що я не з тих людей, які захоплюються і мають звичку когось хвалити до небес. Я вам не буду розповідати нісенітниці, різні вигадки, робити перебільшені компліменти і таке інше. Я вам тільки скажу, що слово "ангел" — це образа для такої людини. Досить з вас? Якщо є небо, якщо ангели літають там і якщо ангели не гірші від цього Шапіро, тоді запевняю вас, що варто вмерти і краще бути з ними, ніж з усіма оцими двоногими звірами, які крутяться тут під божим небом і запаскуджують землю. Ви скажете, що я мізантроп, людиноненависник? Якби вам люди зробили те, що нам зробили, якби ви перетерпіли від людей стільки, як ми, ви були б не мізантроп, а розбійник. Ви б стали посеред вулиці з ножем і різали б людей, як овець!.. Дивна у вас звичка: людина говорить понад годину, а ви навіть не спитаєте, чи не хоче вона склянки води? Накажіть, щоб подали чаю!

Отже, на чому ми спинились? На нашій втісі, на нашому зяті Шапіро.

Я, здається, вам уже казав про те, що він усім порядкував на горілчаному заводі, і не тільки всім порядкував, але був цілковитим хазяїном над усіма ділами. Усе було в його руках, на його ім'я записано. Довір'я, яке хазяїни виявляли до нього, важко описати; і любили вони його як рідну дитину. Можете собі уявити, що його хазяї прийшли на весілля. Обидва компаньйони-злодії (нехай вони мені простять, вони вже обидва на тому світі, в Америці) були весільними батьками, подарували нареченому цілий ящик срібла і повели себе, як справжні філантропи. Я не терплю філантропа, до того ж, хазяїна-філантропа, коди той приходить до мене на весілля і показує, щоб усі бачили і знали, що він хазяїн-філантроп, який уміє шанувати свого службовця!.. Ну, а те, що саме службовець, можливо, зробив його багатієм? І коли б не службовець, можливо, тепер він не був би хазяїном і філантропом?.. Посмішка, якою ви усміхаєтесь, даремна! Мій любий пане я не хочу удавати з себе соціаліста. Але хазяїна-філантропа я ненавиджу! Що вн мені за це зробите? Та ось вам доказ, послухайте, що може зробити

хазяїн-філантроп. Здається мені, чого ще треба, коли бог помагає і маєш діло, яке дає добрих кілька тисяч карбованців прибутку на рік, і маєш службовця, на якого можна цілком звіритись? Можна спокійно спати дома і навіть поїхати за кордон розважитись? Але це ж "наші євреї"! Я знаю, що ви не любите, коли я так кажу, але я повторюю — "наші євреї", їм усього замало! Єврей любить діда, любить гасати, крутити, замилювати очі, туману напускати — щоб усі знали! Щоб усі бачили! Чого вам більше? Хазяїни мого Шапіро не задовольнились тим, що мають таке золоте діло у таких певних руках. Вони влізли в ліси, в поля, в різні торги пшеницею й висівками, та ще будинків закортіло їм. Почалася гарячка з купівлею будинків, будинки "горілим, аж поки зовсім погоріли. Вони підклали свиню й нашому Шапіро, а потім захопили з собою скільки було готівки і втекли до Америки. Є чутки, що їм там, як кажуть американською мовою, "ол райт", а Шапіро вони залишили тут по вуха в боргах з безліччю підписаних ним векселів.

Вибухнув великий скандал. Ніхто не хотів брати до уваги, що Шапіро тільки службовець. Всі вимагали, щоб він сплатив векселі, а коли не сплатить, його вважатимуть банкрутом. А оскільки він не міг довести, що банкрутство сталося через нещастя, то вийшло, що Шапіро злісний неплатник, тобто банкрут-шахрай, а таких садовлять у тюрму, бо світ не любить шахраїв! Ви можете десять разів банкрутувати, але коли ви це робите тишком-нишком, як годиться, то, вибачайте, даєте цілому світові дулю і купуєте собі будинок, стаєте поважною людиною, справляєте найпишніші весілля, до вас прислухаються в містечку, ви ступаєте на голови іншим, пхаєтесь у вище коло, до найбільших праведників, які водять за носа ціле місто, і вам здається, що ви видатна людина, і ви пирхаєте, пиндючитесь, як індик, не визнаєте нікого, переконуєте самі себе, що вам можна на всіх згорда поглядати!.. Не ображайтесь, ви ж розумієте, що не вас я маю на думці. Це, так би мовити, наздогад буряків... Чого тут розводитись? Мій Шапіро не міг стерпіти цієї ганьби, а до того йому ще серце боліло, дивлячись на бідних вдів і сиріток (його хазяїни не шанували нікого, вони брали, де тільки можна було), і він отруївся!..

Гадаю, що для вас не має значення, як і чим він отруївся і де він дістав отруту? І чому саме — отруту? І що він написав у листі до мене, і що він мені казав, і як він прощався з Розою, з матір'ю і зі мною. Це все не більше, як сентименти, до яких романісти вдаються, щоб за їх допомогою видобути сльозу у не дуже розумного читача. Я вам скажу тільки в трьох словах: не себе він отруїв, а всіх нас! Горе було таке велике, страждання таке глибоке, жаль такий страхітливий, що у нас всіх не знайшлося жодної сльозинки! Ми застигли, скам'янілії, змертвіли, почорніли, як ніч, і були б найщасливішими серед щасливих, якби хтось прийшов і нам усім відтяв голови ножем!.. Знаєте? Кажіть собі, що хочете — терпіти не можу всіх отих, хто приходить утішати в нещасті, їхні заздалегідь скривлені нібито від жалю обличчя, на яких написано: "Хвалити бога, що не я", їхня дерев'яна мова, що купи не держиться, їхні фальшиві вихваляння, що аж з душі верне... А як вони вислизають з хати, не прощаючись, тільки буркнувши щось під носа... Чого вам більше, навіть отой біблійний "Іов", про якого звичайно читав кожний невіглас, нічогісінько не розуміючи, навіть Іов, кажу, мені осоружний! Що? Блюзнірство, вважаєте? Це у вас зветься блюзнірством? А підставити ногу безневинній людині, примусити її підписувати векселі, а самим утекти з грішми до Америки, залишивши службовця, щоб він мусив отруїти і себе самого, і ще три безневинні істоти — це у вас як називається? Яке ім'я ви цьому дасте? Не блюзнірство? А про самого бога хіба наважитесь сказати, що це його несправедливість? Бо як же можна говорити проти бога? Тоді подивіться всі, що каже на це Іов, отой самий святий Іов, про якого за звичаєм читають всі, нічогісінько не розуміючи. Еге ж, мовчите? Я теж мовчу, бо, говоріть скільки завгодно, хоч лусніть, однаково ніхто не дасть вам відповіді! Ви знову почнете пережовувати давно вже пережовані слова: "Бог дав, бог взяв" — і цим відбудетесь... Що ви кажете? Філософувати — це те саме, що жувати солому? Я теж такої думки.

Отже, повертаюсь до моєї вдови... Що я кажу — вдова? До моїх двох вдів! Адже і Роза вдова! Ха-ха-ха! Це так сумно, це така образа природи, що лишається тільки сміятися. Роза-вдова! Коли б ви її бачили: дитина п'ятнадцяти років не може виглядати молодшою. Роза — вдова! Якби ж тільки вдова, то ще нічого. Роза-мати! Мати дитини! Місяців через три

після смерті Шапіро почувся голос створіння, і вся хата наповнилась цим створіннячком. Фанічка — дали йому ім'я, і в хаті запанувала тільки Фанічка, і все було тільки для самої Фанічки, і де б ви не стояли, і де б ви не сиділи, і що б ви не робили, ви могли тільки почути: Фанічка, і Фанічка, і знову Фанічка! Якби я був віруючим і вірив у "божий промисел", як ви це називаєте, я 6 сказав про цю Фанічку, що то бог винагородив нас за наші великі страждання і дав нам утіху. Проте ви знаєте, що я не дуже-то віруючий, і також маю великі сумніви щодо вас... Що? Хочете мене переконати, що віруєте? — На здоров'ячко! Я нічого проти вас не маю; аби тільки ви самі були переконані, що ви не ханжа, не Гіппокрит. Чуєте, люди добрі, я так ненавиджу гіппокритів, ну, просто як єврей ненавидить свинину! Будьте собі святобожні, як десять тисяч чортів, аби щоб це було насправді! А коли ви просто злодій, замаскований святобожник, то ви не з моїх, і мені тисячу разів на вас начхати! Ось такий я чоловічок!

Одне слово, який розділ тепер у нас? Фанічка! З першої хвилини, відколи Фанічка з'явилась на світ, все наче ожило, всі навколо сміялися й раділи. Обличчя всіх засяяли, очі засвітилися й заблищали. Разом з дитиною ми всі наче знову народилися. Я вам розповім цікаву річ. Роза, що на її обличчі вже довгий час не з'являлась посмішка, раптом почала знову сміятися своїм колишнім чудовим сміхом, який заражає вас і змушує теж сміятися, хоч вам хочеться зовсім плакати. Отаку силу виявила маленька Фанічка, коли вона розкрила свої оченята і вперше почала з іскрою свідомості оглядати нас усіх. Ну, а коли на губах Фанічки з'явилась перша усмішка, то обидві вдови мало не збожеволіли від ентузіазму і захвату. Вони мене зустріли з таким запалом, що я злякався за них:

— Ґвалт, де ви були хвилину тому? — Так напалися на мене обидві вдови.

— А в чому річ? Щось трапилось? — запитую я переляканий і дістаю таку відповідь:

— Як то, Фанічка оуе тільки півтори хвилини тому сміялася! Перший сміх.

— Оце все? — кажу я досить холодно, а в душі радію, звичайно, не так з того, що Фанічка засміялася, як з того, що мої дві вдови такі щасливі. А тепер можете самі здогадатися, що діялось, коли з'явився перший зубчик! Першою, природно, відчула молодша вдова, мати. Вона покликала старшу вдову. Паю, і обидві вдови почали перевіряти склянкою. Коли вони почули, що дзвенить зубчик, вони зняли такий галас, що я вискочив з другої кімнати не живий і не мертвий.

— Що тут таке?

— Зубчик!

— Це вам здаєтося! — кажу я навмисне, щоб трохи подражнити. І обидві вдови беруть мій палець і намацують в гарячому ротику у Фанічки щось гостре, можливо, зубчик.

— Ну? — допитуються в мене обидві і чекають, щоб я їх поздоровив з зубчиком. Я прикидаюсь простачком — люблю їх подражнити — і перепитую:

— Що-ну?

— Еге ж, зубчик?

— Зубчик, а що хіба інше може бути?

А це ви вже самі розумієте, що коли показався зубчик, то Фанічка — розумниця, другої такої в цілому світі не знайдете! А коли Фанічка така розумна, то вона заслужила, щоб її так довго цілували, аж поки дитина починає плакати, і я вириваю її з їх рук і заспокоюю, бо ні в кого дитина не мовчить так, як у мене, і можна сказати, що нічиє волосся не любить

так Фанічка, як моє, і нічий ніс не терпить так від її маленьких пальчиків, як мій ніс, а почувати на собі ці малесенькі пальчики — невимовна насолода. Хочеться тисячу разів цілувати кожну пучечку на цих маленьких, рівненьких, біленьких і м'якеньких пальчиках. Ви дивитесь на мене і думаєте при цьому. "Оцей чоловік має бабську душу; інакше він не любив би так дітей..."

Еге ж, я вгадав те, що ви думаєте? А справа тут ось у чому: яка в мене душа — не знаю, але дітей я люблю — це факт! А то кого ж любити, як не маленьких дітей? Хочете, щоб я любив ваших дорослих? Отих червонопиких з кругленькими черевцями, для яких найкраще в житті — це смачний обід, запашна сигара і преферансик? Чи хочете, щоб я любив отих людців, які купчаться коло громадської кормушки і кричать, галасують, роздзвонюють на цілий світ, ніби їх єдине прагнення — користь громади? Чи, може, хочете, щоб я любив отих молодих жевжиків, які прагнуть удосконалити світ, звуть мене "буржуком" і хочуть примусити, щоб я спродав свої будинки і поділився з ними в ім'я експропріації? Чи, може, накажете, щоб я любив товстих жінок, отих корів біблейських, єдиний ідеал яких — жерти, кохатися в ганчір'ї, брильянтах, театрах і подобатись чужим чоловікам?.. Чи зовсім підстрижених старих дів, які колись, за моїх молодих літ, звалися "нігілістками", а тепер звуться "есесівками", "есерками", "кадетками" і подібними до цього "чудовими" назвами?.. Я, кажете, гнівливий, мізантроп, і мені ніхто не подобається тому, що я старий парубок? Кажіть собі, що хочете. Мене зовсім не обходить те, що ви кажете? Я роблю собі своє: я розповідаю.

На чому ж ми спинились? На дитині, на Фанічці, на тому, як ми її любили. Все своє життя ми всі троє віддали дитині, бо дитина підсолодила нам гіркоту життя, додала кожному свіжої енергії, щоб тягти важке ярмо дурного, жорстокого світу. А для мене особисто в дитині крилася ціла таємниця. Ви цю таємницю легко зрозумієте, якщо пригадаєте, чим була для мене Роза. Що більше зростала дитина, то більше розквітала надія у мене в серці, що моя самітність нарешті кінчиться і я з часом теж пізнаю радісне життя на цьому світі... і не тільки

я плекав цю думку — така сама надія жила і в Паїному серці. І хоч ми про це ніколи не говорили, але нам усім трьом це було ясно як день, що так з часом мусить бути... Ви, може, спитаєте, як це люди можуть розумітися не говорячи? Це тільки доказ, що ви знаєте психологію, а не людей... Я вам зараз змалюю одну картинку, і ви побачите, як люди розмовляють між собою майже без слів, розуміють одне одного на мигах. Ось ця картинка.

Літня ніч. Небо заляпане білими молочними смугами. Я хотів сказати: зірки блищань, міняться, мерехтять, але згадав, що так написано десь у книжці, а я не хочу пережовувати чужі слова. Я вам уже сказав, що терпіти не можу їхніх описів природи, які так само нагадують природу, як я турецького пашу. Одне слово, це була літня ніч, одна з тих виняткових теплих, ясних, чудових ночей, коли навіть найчерствіша в світі іюдчна сповнюється почуттям поезії і її вабить до чогось далекого, — вона й сама не знає, до чого. Її обіймає з усіх боків дивний легіт святого духа, і пона поринає у священний тихий спокій і задивляється у глибоку синю ярмулку, яку ми називаємо небом, і вона почуває, що небо таємничо перешіптується з землею, вони ведуть тиху розмову між собою, розмову про вічність, безмірність і про те, що люди називають божеством ..

Ну, що ви скажете на мій опис природи? Не сподобався? Великий клопіт!.. Стривайте, я ще не закінчив. Я забув вам розповісти про хрущів, дивних, важких, брунатно-барвистих хрущів, що, розпустивши крила, літають у темряві, дзижчать і гудуть, раз у раз ударяються об стінку або об шибку, падають на землю з напіврозгорненими полами плащів і змовкають. Не турбуйтеся — вони трохи полазять по землі, а тоді підведуться, розгорнуть поли" і знову літатимуть навколо сяйва свічки з дзижчанням, гудінням і знову вдаряться об шибку і впадуть на землю.

Ми сидимо на ґанку, що виходить у сад, всі четверо: я, Пая, Роза і Фанічка. Фанічка вже велика: у серпні їй мине чотири роки, а розмовляє вона вже як доросла. Вона розмовляє і ставить різні запитання. Тисячу запитань? Чому небо — небо, а земля — земля? Коли день і коли ніч? Чому вночі — ніч, а вдень — день? Чому мати кличе бабусю "мамо", а

бабуся маму "Роза"? Чому я її дядя, — дядя, а не папа?.. Чому дядя дивиться на бабусю, а бабуся дивиться на маму, і чому мама так почервоніла?.. Ви ж розумієте, що це викликає у нас усіх трьох регіт. Фанічка тоді запитує, чому сміємося, здіймається ще більший регіт, і закінчується все це тим, що ми троє перезираємось і всі троє розуміємо дуже добре, що це перезирання означає. Слів уже не треба. Слова зайві. Слова створені тільки для лепетунів, жінок і адвокатів. Або, як комісь висловився Бісмарк: "Слова дано нам тільки для того, щоб маскувати наші думки". Адже ж обходяться звірі, і птахи, і всі інші створіння без слів! Ось росте дерево, цвіте квітка, ось пароститься травичка, держиться коло землі, цілується з промінням сонця — яка їхня мова? Очі, мій любий пане, очі у людей — це велика річ! Що часом скажуть вам людські очі за одну хвилину — уста не перекажуть за цілий день! Наше перезирання тієї ночі з обома вдовами було сторінкою, розділом нашої спільної життєвої історії, цілою поемою, якщо хочете, піснею, сумною піснею трьох занапащених життів, трьох спотворених душ, яким різні заплутані обставини не дозволили, щоб вони пили з того джерела, яке зветься щастям, щоб вони живилися з того водограю, який зветься любов'ю... Я прохопився перед вами цим словом "любов" зненацька. Вірте мені, що воно мені бридке! Знаєте чому? Тому, що ваші письменники вживають надто часто це святе слово і роблять з нього надто вже буденну справу. Слово "любов", коли його вживають ваші письменники, — блюзнірство. Слово "любов" треба вимовляти так, як виливається молитва з глибин душі, або воно повинне вилитися піснею без слів, співом справжньої поезії, нехай і без отих рим: хати-мати, мити-пити, мести-нести, полоти-колоти і подібних до цього рим ваших поетів, що коли я їх часом читаю, мені уявляється, ніби я ковтаю горох і закушую папером... Цей приклад, можливо, вам не подобається, але крутити носом нічого. Я вже закінчую вам оповідання про мою вдову номер два і роблю це коротко, бо терпіти не можу, коли позіхають... Скажіть, вам коли-небудь болів зуб, який треба вирвати, але ви це відкладаєте на завтра, а завтра на післязавтра, поки набираєтесь мужності і йдете до лікаря: приходите до дверей і прочитуєте на його табличці: "Дантист такий-то і такий-то, приймає від 8 до 1 і від 1 до 8..." Ви дивитесь на годинника і кажете самі собі:

— Від 8 до 1 і від 1 до 8? Тоді чого ж мені поспішати?..

Ви повертаєтесь додому і просто на стінку лізете від болю... Це саме було зі мною і з Розою. Виходив я з дому щоранку з певною думкою, що сьогодні це мусить трапитись без будь-яких зволікань! Спершу я перебалакаю з моєю вдовою номер один, тобто з матір'ю, так, мовляв, і так, вона зашарієтьcя, опустить очі і скаже: "Мене ви умовили, порозумійтеся з Розою..." Тоді я піду від вдови номер один до вдови номер два і скажу їй: "Послухай-но, Розо. Справа, мовляв, тут така..." І я беруся за шапку і приходжу до моїх обох вдів. Мені назустріч вибігає Фанічка, проситься на руки, схоплює за шию. цілує мене в окуляри і просить мене, щоб я сказав сьогодні, тільки сьогодні бабусі й мамусі, — мене вони послухають, — що сьогодні вона хоче бути вільною, не вчитися, не грати на роялі, не танцювати, а піти з дядьом до зоологічного саду, бо туди, кажуть, привезли таких мавп, таких мавп, що можна кишки порвати від реготу!.. Ну, спробуйте не взяти дитину і не піти з нею до зоологічного саду подивитись на нових мавп, від яких можна кишки порвати від реготу...

— Що буде з цієї дитини? — бурчить вдова номер один.

— Він псує дитину! — підтримує вдова номер два. А дядя слухається обох вдів, як торішнього снігу, бере дитину і йде з нею до саду познайомитися з новими мавпами, що від них можна кишки порвати од реготу. І отак, як я вам розповідаю, щоразу нова перепона. Минає день і ще день, тиждень і ще тиждень, рік і ще рік, а дитина росте, починає розуміти такі речі, про які не можна говорити, і ми всі троє вирішуємо без слів, що нехай дитина підросте вже. Коли Фанічка підросте, стане дорослою і знайде свого судженого, тоді у нас розв'яжуться руки, тоді ми реформуємо наше життя, заснуємо новий дім. І ми будуємо плани, — кожен окремо, — як заживемо всі разом: — молода пара — Фанічка з її судженим, стара пара — я з Розою, а вдова-баба (Пая) порядкуватиме нами всіма, — ото буде життя! Справа тільки в тому: коли, нарешті, настане цей час? Як діждатися, щоб Фанічка виросла, стала дорослою і обрала собі судженого? Та коли ждеш — діждешся. Так, здається, каже

приказка? Я не люблю шаблонних приказок. Ви їх любите? Дуже приємно. Дарую їх вам. Отже, коли ждеш — діждешся! Фанічка виросла, стала дорослою і обрала собі судженого. І саме тут уся притичина! Отут тільки починається справжня психологія, як ви це називаєте... Знаєте? Ви даремно дивитесь на годинника! Я однаково сьогодні більше не розповідатиму. Мені треба піти, мої вдови будуть непокоїтись. Мене влаштовує, щоб ви, коли маєте охоту вислухати історію про "вдову номер три", потрудилися прийти до мене додому. А втім, коли не хочете, за поли я не збираюсь вас тягти. Самі прийдете... Адьєі

III. ВДОВА НОМЕР ТРИ

— Добре, що ви прийшли до мене в такий час, коли я вдома. Тобто вдома я завжди, але для себе, не для чужих. Кожна людина має свої звички. Наприклад, я звик, щоб, коли я їм, біля мене сиділа кішка. Без кішки я не їстиму. Киць-киць-киць! Що ви скажете на мою кішку? Розумна, дуже розумна. Вона сама нічого не візьме — хай хоч золото лежить! Бачите, яка в неї шерсть? Що, ви не любите кішок? Упередження з хедера! Знаємо ці штуки! Не треба вам виправдуватись! Як ви п'єте чай, з молоком чи так? Я п'ю з молоком... Тпрусь! К лихій годині!.. Вона нічого так не любить, як молоко. Стоїть масло, вона не чіпає, а як побачить молоко, то мусить лизнути...

Ви ж знаєте, що я не люблю передмов, але тут я мушу вам сказати передмову. Я терпіти не можу, коли всміхаються. Сміятися можете скільки завгодно, але не всміха-тися... То як, пам'ятаєте все, що я вам розповів? Може, ви забули, — кажіть, не соромтеся. Трапляється, що і більші за вас теж часом забувають. Боюся, що змушений буду стисло повторити все з самого початку і дати вам витяг, короткий зміст.

У мене був товариш Пиня, він мав жінку Паю, і народилася в них дівчинка Роза. Мій товариш Пиня помер, а Пая лишилася вдовою. Я був до неї вхожий. І припала вона мені до душі, і я їй так само. Але ми про це з нею не говорили. Крилися цим. І отак проминули кращі роки. Тимчасом її донька, Роза, зросла, і я почав в'янути за нею. Нагодився парубійко

Шапіро, добрий бухгалтер і гарний шахіст. Роза закохалася в нього. Я посварився з матір'ю і пішов геть з наміром, поки мого віку, не переступати більше їхнього порога. І я свого слова не додержав, другого дня прийшов і знову почав відвідувати їх, як і раніше, і виступав за свата, справляв весілля Рози з отим Шапіро, якому його принципали цілком довірили всі свої діла. Він підписував замість них векселі. А вони, заплутавшіїся в справах, втекли до Америки і залишили його з боргами. Він наклав на себе руки, а Роза лишилася вдовою. Маєте, отже, двох вдів. І так само, як її мати Пая — вдова номер один — лишилася після смерті мого товариша Пині з маленькою дитиною Розочкою, так само її дочка Роза — вдова номер два — лишилася після смерті Шапіро з маленькою дитиною Фанічкою, яка народилася через три місяці після його смерті. Ми всі троє любили Фанічку над усе в житті, і ми всі троє — я, Пая і Роза — віддалися цілком дитині, не мали часу думати про себе і про мій роман з вдовою номер два, з Розою, який тимчасом затягся, поки Фанічка виросте і стане дорослою. А коли Фанічка виросла і стала дорослою... Я вас попрошу, коли я вам розповідаю щось, щоб ви не заглядали в книжку. Це погана звичка. Краще слухайте, що розповідають, бо тут починається нова історія.

Ви можете на мене сказати, що хочете, але фанатиком, упертою людиною я ніколи не був. Я завжди йшов у ногу з часом. Я ніколи не відставав, не тягнув назад, як інші, що скаржаться на нове покоління з їх новими ідеями.

Терпіти не можу таких старих розумників з їх одвічною претензією: "Чому це яєчко хоче навчати курку?" "Хто старший — яєчко чи курка?.." Йолопи! Саме тому, що яєчко молодше, воно важливіше! Воно здібніше! Воно розумніше! Авжеж, треба нам, старшому поколінню, добре прислухатися, що вони, молода генерація, кажуть нам, {бо вони молоді, повні сил, вони вчаться, досліджують, рухають, знаходять, творять. А що ж? Так, як ви, заплісняві́лі розумники, що посідали на старих книжках і не хочете зрушити з місця?.. Гніваюсь я на них, на молодих, на нових, тільки за те, що вони заперечують нас зовсім, гребують нами, на глум беруть, кажуть на нас, що ми тільки йолопи й осли — ми навіть не осли,

ми просто ніщо! Не існуємо, немає нас! Нема — і край!.. Уявіть собі, приходять до нас, до моїх двох вдів, хочу я сказати, і навіть не до моїх вдів, а до нашої Фанічки, до внучки, троє молодих жевжиків; студентики чи не студентики — чорт їх батька знає! Усі в чорних сорочках, не стрижуться, а хто вони — не кажуть. Гострі язички мають, і Карл Маркс — це їхній бог, не пророк Мойсей, а бог, сам бог! Ну, що ж, бог — нехай буде бог, життя за це віддавати не збираюся! А надто коли я сам теж недалекий від соціалістичних ідеалів, я сам теж знаю, що означає капітал, що таке пролетаріат, економічна боротьба тощо. А коли хочете знати, я сам теж... Не радійте, я не бундист, боронь боже, але не ликом шитий і поготів!

Отже, до нас щодня заходять оці три парубки, про яких я вам кажу. Одного звуть Фінкель, другого Бомштейн, третього Грузевич. А приходять вони до нас, як до себе додому, бо мої дві вдови, баба і мати, мають звичку, що коли до них хто приходить, вони не знають, де його посадовити, ладні віддати йому навіть душу, а надто ще таким трьом чудовим юнакам, з яких один напевно кандидат для Фанічки. Тобто вони всі троє кандидати, але ж трьох наречених вона не може мати, отже, мусить бути якийсь один. А тепер спробуйте вгадати, хто той один, коли про це і словом прохопитися не можна, — життям важиш! І спитати зась — бо в кого спитаєш? У матері? Що їм мати! Молода жінка з гарним обличчям, і вже! У баби? Що їм баба! Баба для них не більше як господиня, яка мусить подбати, щоб було що поїсти, випити, коли вони приходять, і не тільки їсти і пити, а жерти і жлуктати... Ну, а про мене годі й казати, бо що я для них? Тільки крісло біля столу і більше нічого. Хоч би коли-небудь слово вимовили до мене! Хіба що, коли їм потрібна дільниця на столі, цукерниця або часом сірничок, та й то — без просьби, без "будь ласка", тільки махнуть рукою по жий летці, неначе з німим розмовляють, або наблизять до вас губи, коли закурюєш цигарку. А далі ні слова! Часом трапляється, вони приходять і застають мене самого. Тоді всі троє сідають і починають якусь розмову між собою або лягають в черевиках на дивани і плюються. Що б перекинутися словом зі мною, хоч би про око людське. Де там! Немовби мене і немає! Ну, а я, треба вам знати, напевне перший не почну розмови з ними, я до них не буду

підлещуватись, як інші, обдаровувати солоденькими слівцями і медовими усмішками. Ще не народилася та людина на світі, перед якою я б схилив голову. Не тому, що я гордівник... А коли й гордівник, то що? Будь ласка,

називайте мене, як хочете. Свої думки можете держати при собі!

Але я не люблю, коли говорять про себе. Я вам розповідаю про тих трьох горлодерів, що то за люди. Якось я прохопився словом і спитав, хто з них грає в шахи. Подивилися б ви тоді на їхні обличчя! Послухали б їхній регіт! Мені здається, ніякого тут не може бути злочину, коли ти соціаліст і все-таки граєш часом у шахи? Карл Маркс, я певен, не образився б. Але поговоріть з ними, ніколи в світі! А втім, вони самі мене мало обходять. Мені на них начхати. Я лютую на неї, на нашу Фанічку, — чого вона регочеться разом з ними? Чому все, що вони кажуть, для неї свята святих, ніби сам бог це сказав з гори Сінайської? Що це за ідолопоклонство у сучасної молоді, якийсь фанатизм, сектантство: Карл Маркс — святий, а ми його послідовники. А крім Карла Маркса, нікого більше нема, на ньому світ кінчається? Де Кант, де Спіноза, де Шопенгауер, де поділися Шекспір, Гейне, Гете, Шіллер, Спенсер і ще сотні великих людей, які теж колись, далебі, сказали мудре слово? Не так мудро, як Карл Маркс, але ж і великих дурниць вони теж не висловлювали! Я, мушу вам сказати, не з тих, хто дозволяє себе скривдити, і ненавиджу, коли хто-небудь кирпу гне. І саме тому я люблю часом робити іншому наперекір. Ти кажеш так, а я кажу інак. Ти кажеш тільки так, а я — он як. І нічого мені не вдієш! Одного разу я почув з їхньої розмови, що графа Толстого вони мають за ніщо. Я не з прихильників графа Толстого, не обожнюю його з його філософією і з його новим вченням про Ісуса Христа, в якому він робить з Ісуса те, чим той ніколи не був. Але, як художник, Толстой, на мій погляд, не нижчий за Шекспіра. Ну, а коли ви зі мною не згодні, то я цього теж не беру близько до серця. Ви, певно, вже знаєте мою вдачу... Я навмисно приніс книгу Толстого і дав її Фанічці, щоб вона мала що читати. Побачили б ви, з якою гримасою моя Фаніч-відштовхнула графа Толстого! В чому річ? Ні Фінкель, ні Бомштейн, ні Грузевич не полюбляють Толстого! Я, звичайно, розлютився (коли треба, я теж можу бути зухвалим) і змішав їх усіх трьох

з багном! Я їм сказав, що Карл Маркс — це теорія, а теорії міняються: сьогодні така теорія, завтра інша теорія. А граф Толстой — великий художник, і мистецтво лишається навіки. Варт було побачити, як ці люди спалахнули! Якби мої дві вдови не втрутилися, у нас вибухнув би великий скандал! Проте я потім переконався, що був дурний, бо, кінець кінцем, я ще мусив їх перепросити. Знаєте чому? Тому, що Фанічка так хотіла. А як Фанічка хоче, так воно мусить бути, і коли б вона мені сказала сьогодні, наприклад, що вона хоче, щоб я переніс хату на інше місце, то хіба я б завагався?

Ця дівчина не тільки причарувала мене, а просто підкорила, вбила мою особисту волю і перетворила мене на раба, на автомата... Не тільки мені — всім нам запаморочила голову вибором, який вона зробила, її судженим виявився Грузевич, хімік третього курсу, непоганий парубійко, тобто не дуже-то й добрий, а так, нічого собі, бувають набагато гірші! Він був принаймні "сином порядних батьків". Це важлива річ. Кажіть собі, що хочете, це має значення. Не турбуйтесь, я не вимагаю родовитості. Я тільки кажу, що походження теж має певну вартість. Якщо ви простого роду, то можете бути освіченим, як сам бог, а все-таки залишитесь грубіяном. Про інші душевні якості я не говорю. Правду кажуть, що поки хлопці залишаються в своєму середовищі, вони чесні, порядні і добропристойні, але тільки-но вони вирвуться на світ білий і зробляться "колишніми" — нехай господь боронить! Вони в тисячу разів стають гірші за звичайних людей. Бо коли звичайна людина вам голову одкрутить, то хоч критиметься, а "колишній" вас обкрутить, та ще доведе філософськи, що ви дурисвіт, а не він... Але нащо нам гаяти час на пусте філософування. Наша Фанічка сімнадцяти років віком стала мадам Грузевич, і я вам не буду морочити голову довгою розповіддю, яке то було весілля, хто справляв весілля, кому це коштувало добру копійчину і яка радість була в хаті вдів. Мати Роза дожилася, щоб давати шлюб своїй донечці, баба Пая мала втіху, що віддала заміж внучку. А я, дурню? Яка радість була у мене? Мізинку віддав?.. Уявіть собі, ця радість тривала не більше як горобина ніч! На третій день після весілля нашою Грузевича гарненько забрали через одну дрібничку: знайшли цілий арсенал бомб і динаміту, а що наш хлопець був хімік, — і видатний хімік, — то підозра

впала на нього. До того ж, знайшли ще кілька листів від нього. Цього було цілком досить, щоб його забрали й відвезли... І отут тільки почалась для мене робота, біганина, метушня, хабарі, морока! Марна річ! Якщо вскочив, та ще за такі діла, то бувайте здорові і пишіть листи! А як було мені споглядати муки юної сімнадцятирічної голубки! І жалі матері Рози і баби Паї! Кара божа впала на цю хату! І ще треба взяти до уваги, що грошові справи теж були не дуже веселі, у кишені розвиднялося. Я почав крутити, шахраювати, позаставляв свої будинки, щоб якось заповнити касу. Та кінчилися ці гроші теж, і мені довелося продати кілька крамничок з моєї спадщини... Я себе не становлю благородним і не маю наміру перед вами вихвалятися! Я тільки хочу змалювати вам вдачу моїх вдів. Хоча б зацікавились, скажімо, от настілечки, з чого вони живуть, як живуть і на які кошти житимуть далі! Нічого подібного, це не їхня справа! Я мушу піклуватися всім. Я мушу за все сушити голову. Я мушу землю носом рити! Хто мене примушує? Хіба я знаю, хто? Воно само собою якось виходить! Я б хотів побачити вас на моєму місці за таких умов, серед таких людей, коли не знаєте, хто з них кращий брильянт! Ви ніколи не можете на них ображатися, ніколи — таїти злобу проти них. А коли іноді й трапиться щось таке, нечистий збаламутить серце і ви поплентаєтесь додому похмурий, — то досить вам прийти до них, зустрітися з ними поглядом, почути від них перше слово, і все розвіється вітром, розтане, як дим, і вмить забуде ге, що коли-небудь мали щось проти них, і ви ладні задля них у пекло полізти. Отакі вони істоти. А Фанічка — просто божа напасть! Досить їй глянути на вас своїми гарними, глибокими, короткозорими очима, щоб ви забули геть усе на світі! Не ображайтесь, я не вас маю на увазі, я це кажу про самого себе, бо вона мене довела до безумства своїм одруженням з отим Мишею Грузевичем. Вся хата сповнилась Мишею! Ніхто не має права їсти, ніхто — спати, ніхто не має права жити. Чому так? Забрали Мишу! Посадили Мишу! Судитимуть Мишу! Треба рятувати Мишу! Чорта пухлого! — до нього навіть не пускають! Ні мене, ні її, нікого! Я побачив, що тут пахне заупокійною молитвою. Найменшою карою для нього, якщо пощастить, буде довічна каторга, а як ні — шибениця! Вам тут незручно сидіти? Сідайте отут, коло вікна. А може, я вам трошки надокучив, то в цьому немає нічого страшного. Я терплю більше за вас. Вам байдуже, ви собі

послухаєте історію (я вже закінчую її) та й підете додому, а в мене це горе залишиться довіку!

На чому ж ми спинилися? На шибениці... Безперечно, ви не раз читали в газетах, що сьогодні повісили там-то і там-то трьох (вішати людей і різати курей тепер одне й те саме). А ви що тимчасом робите? Або сидите в гойдалці й покурюєте запашну гаванську сигару, або п'єте склянку смачної кави із свіжими булочками з маслом. Ну, а те, що там вішають людину, що там борсається і корчиться в агонії ваш знайомий, родич, свояк, якого ви недавно бачили бадьорим, життєрадісним, таким, як от ви самі зараз? Ну, а те, що там лежить ще тепле тіло, яке руки ката силоміць позбавили життя? А те, що там мучиться людина, яка ладна вже швидше вмерти, але не може, тому що кат погано затягнув зашморг, або тому, що повішений зірвався і впав не живий, але й не мертвий і, бідолашний, благає своїх мучителів поглядом напівмертвих очей, щоб його швидше порішили... Що? Ви не можете терпіти, коли про це говорять? Ви гидливий? Я такий же гидливий, як і ви. І уявіть собі, що я сам лазив повсюди, знав точно годину й хвилину, коли його повісять, і читав потім в газетах опис, як один з трьох (повісили їх усіх трьох) довго боровся з смертю, бо він був важкий (це був Бомштейн), і його мусили двічі вішати... Так писали потім у газетах, і ми це читали, тобто не ми всі, читали тільки я і Роза: від баби з онучкою ми газети ховали.

Таким чином ця хага збагатилася ще на одну молоду вдову, вдову номер три!.. І сум наліг на хату, тихий, мертвотний сум, що для нього не можна добрати ні фарб, ні слів; сум, який описувати-злочин, бо описувати його, значить — профанувати; сум, що коли б хто з ваших письменників надумав доторкнутися до нього, я б йому пальці повикручував!.. Сум, про який не можна, злочин-но говорити...

Все живе тільки в минулому, у спогадах. Три вдови — три життя. Не цілі життя, а половинки життя, і навіть не половинки, а уламки, початки життя. Кожне з цих трьох життів почалося так гарно, так поетично, засяяло на мить — і зникло!.. Про себе я не кажу. Мене немає. Тобто я туди приходжу щодня, просиджую з ними цілі ночі. Ми розмовляємо про

колишні щасливі дні, згадуємо історії, пригоди з моїм дорогим другом Пинею, з добрим, чесним Шапіро, з героєм Мишею Грузевичем, про якого потім газети писали, що в своєму фаху, в хімії він був генієм... І залишаю я їх щоразу з болем у серці, з досадою, і запитую самого себе: чому я змарнував своє життя так по-дурному? Де починається мій перший промах і коли буде останній? Бо, зрештою, я люблю їх усіх трьох, і вони мені дорогі всі троє, і кожна з цих трьох могла бути моєю, а може, навіть і тепер... І кожній з цих трьох я водночас любий і зайвий, потрібний і осоружний. Досить мені тільки один день не прийти, і вони вдаряють на сполох. А коли я посиджу зайві півгодини, вони мене випроваджують, просто наказують мені забиратися геть. Вони ніколи нічого не зроблять, доки не спитаються у мене. А як тільки я їм щось пораджу, вони кажуть, що я люблю скрізь втручатися. Я спалахую, втікаю і замикаюся з оцією кішкою, а служниці наказую, щоб нікого не пускала до мене, щоб казала, що мене нема вдома, що я кудись поїхав. Тоді беруся до свого щоденника. Я веду щоденник ось уже тридцять шість років, цікавий щоденник, запевняю вас! Я веду його для себе, не для когось іншого. Чорта пухлого матиме ваша література таку книгу, як мій щоденник! Вам, можливо, я коли-небудь покажу його, а кому іншому — ні за що в світі... І от минає півгодини, до мене стукають у двері. "Хто це?"-"Дівчина прийшла від удів, запрошує на обід. Що їй переказати?" — "Перекажіть, що я скоро прийду".

Ну? Що ви тепер скажете, мій любий пане, як там ваша психологія? Ви поспішаєте? Ходімо, я теж піду з вами. Мені треба завітати до моїх трьох удів. Стривайте хвилинку, я накажу, щоб нагодували кішку, бо я там можу часом засидітись до ранку. Ми граємо у "єралаш", інколи у преферанс. На гроші граємо Побачили б ви, як кожний хоче виграти! А коли хто зробить поганий хід, його не шанують; ні вони мене, ні я їх. Щодо мене, коли хто зробить поганий хід у карти, я ладен його пошматувати, живцем з'їсти!.. Що означає, цікаво знати, ваша посмішка? Я знаю, повірте мені, що ви зараз думаєте! Я вас бачу наскрізь, і мені начхати на вас і на весь світ! Ви тепер думаєте про мене — "Старий парубок, мізантроп..."